

МОРАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ І МОРАЛЬНА ПОВЕДІНКА У СТРУКТУРІ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ЕТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УЧНІВ

К. М. СЛЕСИК

Особливий інтерес для науки і практики формування етичної культури особистості має аналіз проблеми розвитку моральної свідомості та самосвідомості і їх вплив на рівень моральної поведінки учнів. Дослідженню цього питання приділяли увагу такі науковці, як П. Анохін, Л. Архангельський, І. Бех, В. Гурін та ін. Вони, у переважній більшості, аналізують поняття моральної свідомості та самосвідомості як елементів загального процесу морального розвитку, не виокремлюючи їх у самостійний об'єкт наукового вивчення. До загальних особливостей розробки наукової проблеми можна віднести: спрямування досліджень на окремі аспекти моральної свідомості (вивчення передумов її формування). У вітчизняній психології питання розвитку моральної свідомості залишається вивченим недостатньо. Аналіз літературних джерел показав, що окремі аспекти проблеми моральної самосвідомості розкриваються при вивченні більш широкої сфери – розвитку моральної поведінки та моральної саморегуляції. Відмітними рисами вітчизняних досліджень є використання діяльнісного та особистісного підходу при аналізі проблеми моральності, орієнтація на смислові, а не когнітивні аспекти феномена. У дослідженні проблеми домінують два напрями вивчення розвитку моральності: нормативно-орієнтований та емоційно-орієнтований.

Метою статті є розгляд сутності понять «моральна свідомість» та «моральна самосвідомість» та їх вплив на рівень моральної поведінки особистості.

Як стверджують філософи (В. Малахов), моралі поза свідомістю не існує. Це передбачає розуміння сутності понять «свідомість» і «моральна свідомість». У психологічному словнику поняття «свідомість» розглядається як «властивий людині спосіб відносин до навколишньої дійсності, опосередкований всезагальними формами суспільно-історичної діяльності людей. Свідомість – це ставлення до світу зі знанням його об'єктивних закономірностей» [6, с. 361].

Моральна свідомість розглядається як вища форма відображення дійсності, один із проявів індивідуальної свідомості, в якому зафіксовано систему когнітивно-ціннісних та емоційних уявлень і реакцій на сферу моральних законів, що визначають норми співжиття людей у соціальному середовищі. За своєю сутністю моральна свідомість є необхідною основою та наслідком процесу соціалізації. Як відмічає В. Малахов, функція свідомості полягає у тому, що вона дозволяє людині уявно дистанціюватися від дійсності і шляхом її ідеального відображення пізнавати, контролювати та прогнозувати процеси, які в ній відбуваються. Людина також стає об'єктом свідомості і для самої себе. У цьому виявляється робота самосвідомості, що є свідомістю для себе, для своєї власної свідомості [6, с. 221]. Моральна самосвідомість – утворення індивідуальної психіки, що є відносно самостійною сферою моральної свідомості, в якій зафіксовано уявлення про себе як суб'єкта моральності. Самосвідомості особистості приділялось багато цікавих праць у теорії особистості, серед яких вирізняються роботи Б. Ананьєва. Як стверджує автор, провідна функція самосвідомості – це саморегуляція поведінки особистості. Саме сукупність уявлень про себе і оцінка цих уявлень являє психологічну основу поведінки особистості. «Людина у своїй поведінці може собі дозволити рівно стільки, наскільки вона знає себе», – стверджує Б. Ананьєв. Ця формула значною мірою обумовлює самодостатність особистості, ступінь її впевненості в собі, незалежність від інших, свободу в поведінці і усвідомлення обмежень цієї свободи [1, с. 175].

На ранніх стадіях онтогенезу людина у своїй поведінці керується зовнішньою формою свідомості. У підлітковому віці вона звертає погляд на себе, робить предметом усвідомлення власну свідомість, насамперед, щоб скоригувати власні цілі і ціннісні орієнтації. У ході такої рефлексивної діяльності відбувається не лише осмислення проблем буття з точки зору моральних цінностей, які визнає людина, а й самооцінка цих моральних засад. Отже, «моральна самосвідомість – це така специфічна форма моральної свідомості, предметом якої виступає вона сама, а також людина – її носій». Основними функціями моральної самосвідомості є осмислення, контролювання, санкціонування та критичний перегляд моральних настанов людини. Вирізняються такі форми моральної самосвідомості, як честь і гідність, совість і сором [6, с. 221].

Особливий інтерес для науки і практики має аналіз вікових аспектів проблеми розвитку моральної свідомості та самосвідомості. Аналіз теоретичних витоків проблеми показав, що вивчення обох конструктів моральної свідомості неможливе без розкриття їх детермінуючих основ – моральних норм. У психологічній літературі вказується на подвійний характер цього поняття, його об'єктивну та суб'єктивну сторони. Норми розглядаються як суб'єктивна реальність індивідуальної свідомості, що виявляється у вигляді моральних знань, моделей, функціональних зв'язків. Фундаментальне значення у розкритті механізмів функціонування моральної свідомості має ідея про набуття соціальною нормою особистісного смислу. Знання передбачає розуміння норми, але не дорівнює ставленню. Спосіб мотивації, а не сама дія, розцінюється як показник належності дії до моральної сфери. При цьому перехід зовнішніх вимог у внутрішні етичні інстанції зумовлений декількома моментами: здатністю до виокремлення морального змісту; розкриттям морального смислу; переходом моральних знань у моральні переконання. На підставі аналітичного огляду виокремлюють основні критерії періодизації морального розвитку. Найважливіші з них: характер новоутворень у сфері моральної свідомості та самосвідомості, дія внутрішніх механізмів, характер спонук, що стимулюють моральну поведінку, ставлення суб'єкта до моральних норм, характер пізнавального ставлення [7, с. 81].

На нашу думку, найбільш продуктивним є шлях через аналіз новоутворень і розкриття внутрішніх механізмів становлення моральної свідомості та самосвідомості. Операціоналізація когнітивно-ціннісного компонента дозволила Р. Павелків виокремити в цьому конструкті декілька взаємопов'язаних елементів. До основних когнітивних умінь дитини у сфері моральної свідомості були віднесені: знання дітьми норми, позитивне ставлення до неї (особистісний смисл), уміння виокремлювати позитивні підстави поведінки інших людей, простежувати соціальну причинність, здійснювати моральне оцінювання ситуації, виокремлювати релевантні шляхи вирішення проблеми. У сфері моральної самосвідомості, крім спільних елементів з попереднім конструктом, з'являються: вміння виокремлювати підстави власних вчинків, здійснювати власне самооцінювання, виконувати пошук альтернативних шляхів власного вирішення проблеми. Емоційний аспект моральної свідомості включає вміння: відчувати емоційні стани учасників конфліктно-проблемної взаємодії, використовувати вербальну та кольорову інтерпретацію; здатність емоційно відгукуватись на події; контролювати стани, позначати їх. Таким чином, когнітивно-ціннісна сфера передбачає вивчення декількох взаємопов'язаних аспектів [7, с. 82].

Поведінка особистості з позиції моралі пов'язана з її мотивами. Для підліткового віку, який О. Леонтьєв називає другим народженням особистості («Особистість дійсно народжується двічі: перший раз – коли у дитини виявляється у явних формах полімотивованість і супідрядність її дій..., другий раз, коли виникає її свідомою особистість»), характерною є поява прагнення та здатності усвідомлювати свої мотиви і проводити роботу з їх підпорядкування. Як відмічає О. Леонтьєв, формування особистості являє собою неперервний процес, що складається з ряду послідовних стадій. Проте «...справжнє народження особистості виступає як подія, що змінює хід усього наступного психічного розвитку». Становлення ієрархії мотивів являє собою становлення зв'язної системи особистісних смислів – становлення особистості. Про головний мотив, який підпорядковує собі інші мотиви, говорять як про життєву мету [5]. Як провідний фактор регуляції активності особистості, її поведінки і діяльності мотивація являє собою винятковий інтерес для педагогів. Між різними школами сучасної психології існують суттєві відмінності у конкретних деталях, пов'язаних із трактуванням поняття «**мотив**». Одні під мотивом розуміють психічне явище, яке є спонуканням до дії (К. К. Платонов), інші – причину, яка лежить в основі вибору дії. Вважають також, що мотив – це те, що, відбиваючись у свідомості людини, служить спонуканням до діяльності і спрямовує її на задоволення певної потреби. При цьому підкреслюють, що в якості мотиву виступає не потреба, а предмет потреби (А. Леонтьєв).

В теорії мотивації, яка розробляється російською психологією, отримала широке розповсюдження точка зору, відповідно до якої під мотивом слід розуміти саме опредмечену потребу. Таким чином, різке протиставлення категорій «потреба» і «предмет» навряд чи доцільно. Автор психологічної концепції діяльності А. Н. Леонтьєв відмічав, що предмет діяльності, будучи мотивом, може бути як речовинним, так і ідеальним. Але головне, що за ним завжди стоїть потреба, що він завжди відповідає тій чи іншій потребі. Виділяються три етапи, які мотив проходить у своєму становленні: 1) виникнення спонукання; 2) усвідомлення спонукання; 3) прийняття особистістю усвідомленого спонукання в якості мотиву. Виділення третього етапу пов'язано з тим, що, усвідомивши і оцінивши якість спонукання, людина може не прийняти його в якості мотиву і

відмовитися від нього. Отже, під мотивом ми будемо розуміти внутрішнє спонування особистості до того чи іншого виду активності (діяльність, спілкування, поведінка), пов'язане із задоволенням певної потреби. В якості мотивів можуть виступати ідеали, інтереси, соціальні установки, цінності. Однак при цьому ми передбачаємо, що за всіма цими причинами все одно стоять потреби особистості у всьому багатоманітні (від вітальних, біологічних до вищих, соціальних).

У сучасній психологічній теорії під мотиваційною сферою особистості розуміють сукупність стійких мотивів, що мають певну ієрархію та відображають спрямованість особистості [9, с. 55-56]. Оскільки етичне формування особистості здійснюється в контексті процесу її розвитку і виховання, педагогу вкрай важливо глибоко розбиратись у сутності психологічних механізмів цих процесів. Б. Гіппенрейтер відмічає три основних механізми: зрушення мотиву на ціль, ідентифікація, засвоєння соціальних ролей. Перший механізм виявляється у тому, що на ранніх етапах розвитку дитина виконує дію (досягає мети), яку вимагають дорослі, заради власного мотиву. З часом ця дія набуває самостійної спонукальної сили. При цьому виявляється закономірність: чим більше позитивних переживань відчуває дитина у зв'язку з цією дією, тим більше можливостей перетворення її на мотив. Означений процес відбувається на тлі спілкування, яке за своїм функціональним значенням прирівнюється до органічної потреби. Спостереження показали: якщо процес спілкування з дорослим не є радісним, засмучує, то механізм не працює, нові мотиви у дитини не виникають і правильного виховання особистості не відбувається [4, с. 297-301].

Дослідження і повсякденні спостереження показують, що розвиток особистості відбувається як процес розвитку мотивів: прийняття іншими, визнання і утвердження у відповідній соціальній групі. Якщо група, до якої входить індивід, є стабільною, то у сприятливих у групі умовах він проходить три стадії свого становлення як особистості: **адаптація** (засвоєння цінностей та норм групи); **індивідуалізація** (загострення протиріччя між необхідністю у соціалізації (бути таким, як усі) і потребою у максимальній індивідуалізації); **інтеграція** виявляється у прийнятті групою тільки тих індивідуальних відмінностей, які відповідають інтересам групи (у протилежному випадку відбувається дезінтеграція особистості, її ізоляція або деградація з поверненням на більш ранні стадії розвитку). За успішного проходження індивідом фази інтеграції в умовах високорозвиненої спільноти у нього формуються гуманність, довіра, справедливість, вимогливість до себе і до інших. Особливо важливу роль у моральному розвитку особистості відіграє підлітковий вік, коли розвиток особистості супроводжується зростанням самосвідомості, пов'язаним із формуванням таких якостей, як воля і моральні почуття, виникненням переконань та ідеалів [8, с. 176].

Як відмічає Б. Гіппенрейтер, особистісний моральний досвід набувається дитиною не тільки шляхом цілеспрямованих виховних впливів, а й через особистий досвід, «зараження», наслідування – психологічний механізм, що отримав назву ідентифікації. З цього випливає висновок про те, що становлення, формування і розвиток особистості відбувається у спілкуванні з іншими людьми. Третій механізм – прийняття соціальних ролей – відрізняється від попереднього більшою узагальненістю й описується у психології за допомогою понять «соціальна позиція» і «соціальна роль». Ролі є вихідними і визначальними елементами соціального досвіду, оскільки в них найбільш повно програмується той чи інший шаблон соціальної поведінки. Б. Гіппенрейтер відмічає надзвичайне значення соціальної ролі у формуванні особистості. Доведенням цього є поява нових мотивів під час виконання нової ролі, їх підпорядкування, а також видозміна системи поглядів, цінностей, етичних норм і відносин. Прикладом може служити твердження В. Джемма, наведене Б. Гіппенрейтер: «...Приватна особа, – пише він, – може без докору сумління покинути місто, заражене холерою, але священник або лікар знайшли б такий вчинок несумісним з їхнім поняттям про честь...» [4]. Наведений приклад переконує, що місія людини може впливати на її свідомість і поведінку. Формування етичної культури та моральний розвиток – складний багатоплановий процес, що включає такі провідні лінії: розвиток етичної свідомості і формування моральної поведінки. В основі процесу формування етичної культури та морального розвитку лежить процес засвоєння особистістю моральних норм і принципів, вироблених суспільством. Суть їх полягає в тому, що вони виражають потреби інших людей, потреби суспільства. В процесі розвитку етичної свідомості відбувається засвоєння дітьми моральних понять, що розкривають зміст етичних норм. Засвоєння моральних норм в онтогенезі відбувається поетапно. Спочатку норми пред'являються у вигляді зовнішніх вимог, потім відбувається процес їх інтеріоризації, тобто привласнення їх дитиною як значимих для неї самої. Як відмічає Є. Трунова, саме в підлітковому віці починає спостерігатися рефлексія, відбувається прийняття моральних норм дитиною.

Поведінка людини виступає не тільки як складний комплекс видів соціальних діяльностей людини, за допомогою якої опрeдмечується навколишня природа, але і як спілкування, практична взаємодія з людьми у різних соціальних структурах. Внутрішній план та програми поведінки особистості у суспільстві не вичерпується установками й іншими формами мотивації. Дослідження соціального статусу і соціальних ролей особистості, тобто об'єктивних характеристик, виявляє активну участь самої особистості. Складний та довгочасний характер активності суб'єкта є показником пристосованих не тільки тактик поведінки, але і стратегій досягнення засобом цих тактик далеких цілей, загальних ідей та принципів світогляду [1, с. 182]. Особливості етичного розвитку в підлітковому віці визначають і основні труднощі виховання в цей період. Етична поведінка продовжує визначатися не власне моральними потребами (такими, наприклад, як усвідомлення морального обов'язку, гуманістичні потреби), а мов би задовольняє провідні потреби віку – у спілкуванні, самоствердженні. Через обмеженість етичного досвіду підліток зазвичай жорстко пов'язує наявність певної властивості особистості з невеликою кількістю абсолютно конкретних форм поведінки. Це може привести до абсолютно випадкового вибору форм поведінки і прийомів самовиховання. Все це показує достатню суперечність етичної саморегуляції в підлітковому віці. З одного боку, школяр у цей період вже здатний ставити перед собою певні етичні завдання і цілі, керуватися в поведінці тими етичними нормами, які він вважає цінними. З іншого боку, сам характер цих норм, їх нестійкість, а також те, що «вимоги підлітка до себе носять ще вельми хаотичний характер і часто не можуть витримати конкуренції з іншими його спонуканими» і потребують опори зовні (наприклад, у вигляді громадської думки однолітків), перешкоджає формуванню справжньої етичної саморегуляції поведінки.

Через підвищений інтерес підлітків до стосунків між людьми великого значення набувають моральні знання. Робота з оволодіння ними має бути спеціальним завданням. Важливим є також формування етичних почуттів. Бурхливий розвиток самосвідомості робить підлітковий вік сприятливим для формування самоповаги, відчуття власної гідності, що ґрунтуються на етичних критеріях. Необхідно також розвивати не просто емоційну чуйність на переживання іншої людини, а справжню співучасть, співчуття, що передбачає безкорисливу допомогу [3, с. 107-114]. Отже, головним завданням підліткового віку є формування нового рівня самопізнання, а також самовизначення у сфері загальнолюдських цінностей і спілкування. Робота з розвитку спрямованості особистості, – стверджує І. Бех, – мусить включати розвиток образу «Я». Ставлення до себе, смисл «Я» проявляються, як уже зазначалось, у почуттях гідності, поваги. Звичайно, ці почуття мають виступати адекватною емоційною оцінкою відповідних особистісних властивостей. Формування власного «Я», саморозвиток відбувається на фоні прийняття себе й цілісного позитивного ставлення до себе, що забезпечує його конструктивний характер [2, с. 2-4].

Таким чином, самосвідомість і моральна саморегуляція поведінки тісно пов'язані між собою. Формування самосвідомості та мотиваційної сфери підлітка є одним із головних завдань процесу формування етичної культури. В основі цих процесів лежать самооцінка і самоповага особистості, формування позитивного образу «Я». У подальших дослідженнях доцільно розглянути дидактичні засади процесу формування етичної культури учнів основної школи.

Список використаної літератури:

1. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 272 с.
2. Бех Д. Формування особистісних цінностей як складових образу «Я» вихованця в процес розв'язання соціально-моральних завдань / Д. Бех // Постметодика. – 2009. – № 2. – С. 2 – 4.
3. Гаврилова Т. П. Экспериментальное изучение эмпатии у детей младшего и среднего школьного возраста / Т. П. Гаврилова // Вопросы психологии, – 1974. – №5. – С. 107—114.
4. Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию : курс лекций / Ю. Б. Гиппенрейтер. – ЧеРо, 1997. – 336 с.
5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Смысл, 2004. – 352 с.
6. Малахов В. А. Етика: курс лекцій : [навч. посібник] / В. А. Малахов. – 4-те вид. – К. : Либідь, 2002. – 384 с.
7. Павелків Р. Розвиток моральної свідомості на завершальному етапі дитинства як наукова проблема / Р. Павелків // Нова педагогічна думка. – 2006. – № 4. – С. 81
8. Психологический словарь / Под ред.. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Педагогика-Пресс, 1998. – 440 с.
9. Реан А. А. Социальная педагогическая психология / А. А. Реан, Я. Л. Коломинский. – СПб. : Питер, 2000. – 416 с.